

Medicinen som samhällsvetenskap

Roger Qvarsell

Under 1800- och 1900-talen ökade den medicinska vetenskapens betydelse i samhället på ett mycket påtagligt sätt och detta medförde bland annat att man försökte förklara och lösa olika typer av sociala problem med medicinska metoder och teorier. Medicinen expanderade in i det stora gränsområdet mellan de egentliga sjukdomarna och samhällsfrågorna och många läkare ansåg att medicinska kunskaper var nödvändiga inom alla områden av samhället. Medicinen, och kanske särskilt psykiatrin, utvecklades i riktning mot att inte endast vara vetenskaper om människan och hennes sjukdomar, utan även vetenskaper om samhället. Artikelförfattaren, som är docent i idéhistoria vid Umeå universitet, arbetar för närvarande med en bok om rättspsykiatriens historia i Sverige.

Många av problemen kring den medicinska vetenskapens förhållande till samhället och de etiska frågorna i den moderna sjukvården beror på att det råder stor oklarhet om vilken ställning medicinen egentligen bör ha i samhället. Detta hänger i sin tur till viss del samman med att relationerna mellan medicin och samhälle historiskt sett har formats av flera olika omständigheter och idétraditioner.

Det vanligaste sättet att beskriva läkarens uppgift är att hänvisa till den hippokratiska etiken, enligt vilken läkaren alltid och enbart skall vidta de åtgärder som han bedömer vara bäst för den sjuke. Alla andra hänsyn, till exempel ekonomisk ersättning, anhörigas önskningar eller samhällets behov måste komma i andra hand, om de alls skall tillåtas spela någon roll. Dessa etiska principer har onekligen haft stor betydelse och detta brukar ofta framhållas i

högtidliga sammanhang. Den moderna sjukvården är dock ett komplicerat administrativt system där relationen mellan den enskilde läkaren och hans patient endast utgör en liten del av ett större mönster. Sjukvården har sina historiska rötter inte bara i medicinen och läkekonsten, utan minst lika mycket i medicinalväsendet. Medicinalväsendet byggdes upp, i Sverige med början under 1600-talet, av framförallt två skäl. För det första ville de universitetsutbildade läkarna skaffa sig kontroll över all form av sjukvård och medicinsk behandling som vid denna tid bedrevs av ett stort antal yrkesgrupper, de flesta utan någon egentlig utbildning. Man lyckades också få statsmaktens stöd för dessa strävande och *Collegium medicum*, som grundades 1663, var både ett ämbetsverk och en skråorganisation. För det andra ville statsmakten skaffa sig ett instrument för att bekämpa olika typer av epidemier och smittosamma sjukdomar. Pesten och syfilisen var farsoter som krävde ingripanden från samhällets sida om man skulle komma till rätta med dem. Medicinalväsendet fick därför redan från början karaktär av ämbetsverk med uppdrag att tillvarata statens intressen och där behovet av att skydda sig mot det skadliga inflytandet från de sjuka var minst lika viktigt som strävan att hjälpa dem. Lite tillspetsat formulerat skulle vi kunna säga att den hippokratiska etiken föreskrev att läkaren alltid skulle hjälpa den sjuke, medan medicinalväsendets främsta uppgift var att skydda de friska från de smittosamma sjuka.

Medicinens och sjukvårdens roll och uppgift i samhället har dock inte bara byggt på att man som myndighetsrepresentanter ålagts vissa bestämda uppgifter, utan det är även möjligt att spåra en inre mer vetenskaplig utveckling som medfört att många läkare hävdade att de i kraft av sin medicinska utbild-

En yrkesgrupp som på ett så påtagligt sätt förändrar sin position i samhället och sitt anseende bland människor får också möjligheter att påverka den allmänna världsbilden och kan tillämpa sina metoder och synsätt inom områden som de inte ursprungligen var avsedda för.

ning varit bättre skickade än andra att lösa sociala problem. När jag talar om "medicinen som samhällsvetenskap" syftar jag på dessa anspråk på att kunna förklara människans sociala liv med hjälp av medicinska kunskaper och strävan att tillämpa dessa kunskaper för att uppnå social stabilitet och lösa sociala problem. De exempel jag skall ge är i första hand hämtade från psykiatriens historia, men resonemanget har relevans även för andra delar av medicinen.

Medicinen och uppfostringsläran

Under 1800-talet etablerades medicinen som en vetenskap och sjukvården intog en allt viktigare roll i samhällslivet. Kunskaperna inom anatomi, fysiologi och patologi knöts ihop med diagnostiska metoder, laboratorieundersökningar och en allmän lära om sjukdomarnas natur och uppkomst. De gamla skråmotsättningarna mellan läkarna och kirurgerna upphävdes, sjukvården byggdes upp kring stora vårdinstitutioner och allt fler människor började frivilligt söka sig till den offentliga vården. Läkaren hade i äldre skönlitteratur, till exempel hos Molière och Holberg, framställts som en inskränkt lurendrejäare, men i det sena 1800-talets litteratur framstod han i allt större utsträckning som en hjälte. Tillsammans med naturforskaren och ingenjören representerade läkaren den nya typ av människor som skulle befria mänskligheten från okunnighetens, vidskelsens och fördomsfullhetens gissel.

En yrkesgrupp som på ett så påtagligt sätt förändrar sin position i samhället och sitt anseende bland människorna får också möjligheter att påverka den allmänna världsbilden och kan tillämpa sina metoder och synsätt inom områden som de inte ursprungligen var avsedda för. Många av läkarna kom

också att intressera sig för de sociala problem som hade uppstått i samhället. Under 1800-talets första hälft präglades den medicinska vetenskapens människobild och samhällsuppfattning i stor utsträckning av upplysningstidens ideal. Detta medförde bland annat stor optimism när det gällde tron på möjligheterna att med uppfostran eller med hjälp av vetenskapen lösa alla sociala problem och förebygga oordning i samhället. Dessa ideal var mer ett uttryck för en tro på den medicinska vetenskapens framtida möjligheter än byggd på praktiska erfarenheter och vetenskapliga kunskaper. Det finns även exempel på att medicinen och läkarkåren fick nya roller inför vissa sociala frågor genom politiska beslut och inte som en följd av läkarnas egna strävanden.

Läkarna och brottsligheten

På 1820-talet spreds föreställningen att den nya psykiatriska vetenskapen hade goda möjligheter att behandla och bota de sinnessjuka och vid denna tid inrättades också de första behandlingshospitalen. Samtidigt föreskrev nya bestämmelser att de brottslingar som man misstänkte var sinnessjuka skulle genomgå läkarundersökning. Orsaken var att den mycket gamla principen att sinnessjuka inte skall ställas till ansvar för sina handlingar hade blivit mer komplicerad att tillämpa genom att utvecklingen inom medicin och psykiatri gav anledning att tro att det fanns sjukdomstillstånd som kunde leda till brottsligheten och som endast läkare med specialkunskaper kunde upptäcka. Läkarnas bedömning av de anklagades sinnesskickstillstånd skulle enligt bestämmelserna enbart vara rådgivande för domstolarna, men i praktiken medförde de att läkarna fick ett betydande inflytande över rättsskipningen, särskilt när det gällde grova våldsbrott.

Det är särskilt viktigt att påpeka att denna nya arbetsuppgift för läkarna, att bedöma och till viss del även ta hand om brottslingar, var något de ålades av statsmakten. Under seklets gång blev det dock allt vanligare att läkarna på eget initiativ försökte förklara brottsligheten och andra sociala problem med hjälp av den medicinska vetenskapen. Mot seklets slut hävdade till och med en del läkare med intresse för sociala frågor att alla brottslingar

.....
Denna övergång från ett moraliserande till ett förklarande perspektiv på människan var ett viktigt inslag i framväxten av det "moderna" västerländska samhället och fick stor betydelse inom olika områden.
.....

egentligen var sjuka och därför inte skulle straffas utan behandlas. Den medicinska diskussionen om brottslighetens orsaker under 1800-talet är ett exempel på tron att vetenskaplig människokunskap kunde användas för att förstå och kanske till och med lösa sociala problem. Att moralisera kring och att straffa beteenden som inte var önskvärda uppfattades av allt fler som ett föråldrat sätt att hantera samhällets problem. Vetenskapen kunde ge bättre redskap.¹

Biologin och samhället

Under 1800-talets senare del och kring sekelskiftet var de biologiska vetenskaperna mycket framgångsrika, både vetenskapligt och socialt. Till följd av detta spreds tanken att människan och hennes samhälle följde bestämda naturlagar på samma sätt som kanonkulor och ångmaskiner. Människans beteende var determinerat och vetenskapen kunde i princip förklara varför vissa problem uppkom i samhällsmaskineriet. Den upplysningsinspirerade tanken att man kan förklara människans handlande istället för att moralisera över det fick på detta sätt en fastare förankring i vetenskapen. Denna övergång från ett moraliserande till ett förklarande perspektiv på människan var ett viktigt inslag i framväxten av det "moderna" västerländska samhället och fick stor betydelse inom olika områden.

Det var dock inte bara den medicinska och biologiska vetenskapens determinitiska människoupfattning som fick betydelse för synen på sociala problem kring sekelskiftet, utan även det individuella perspektiv som utmärker medicinen. Det blev allt vanligare att man tänkte sig att orsakerna till de sociala problemen stod att söka hos de individer som var störande eller avvikande. Rädslan för den "farliga underklassen" ersattes gradvis av en rädsla för de skadeverkningar som kunde uppstå på grund

av att det fanns degenererade individer, födda förbrytare och vanartiga barn.

Pediatriken

Barnläkekonsten har långa anor i Sverige och har sedan 1700-talet uppfattats som en mycket viktig del av medicinen. Barnläkarna har dock inte endast sysslat med att försöka behandla olika barnsjukdomar, utan även engagerat sig i mer allmänna frågor som har med barnuppföstran och barnavård att göra. I början av 1900-talet blev det allt vanligare att läkarna försökte ge vetenskapliga beskrivningar och förklaringar till att vissa barn skolkade från skolan, snattade i butiken eller visade andra prov på vad man kallade vanart. Det medicinska perspektivet på dessa barn fick stor betydelse för samhällets syn på barn och uppföstran. Om man kunde undersöka orsakerna till barnens uppförande borde det också vara möjligt att avgöra hur man skulle påverka barnet i rätt riktning och därmed befria samhället från många framtida bekymmer. Uppföstran skulle i vissa fall kunna ersättas av eller kompletteras med medicinsk behandling. Tanken att vanarten kunde bero på ärftliga anlag, psykopati eller andra sjukdomsliknande tillstånd bidrog till att stärka det medicinska inflytandet över samhällets barnavård.²

År 1924 höll barnläkaren Ivar Thorling en installationsföreläsning i Uppsala där han hävdade att det var möjligt att redan under spädbarnstiden avgöra vilka barn som hade anlag eller benägenhet för psykopati och att man därför mycket tidigt skulle kunna sätta in särskilda uppfostringsåtgärder för att motverka dessa tendenser. Den ledande svenske barnläkaren i början av seklet, professor Isak Jun-dell i Stockholm, arbetade under lång tid för att både lärare och föräldrar borde få utbildning i uppfostringsfrågor och att denna undervisning borde ledas av barnläkarna, eftersom dessa förfogade över den vetenskapliga kunskapen på området.³

Den ofta strikt naturvetenskapliga eller till och med deterministiska syn på barnen som många barnläkare företrädde var ett viktigt inslag i kampen mot den "svarta" pedagogiken, agan och det moralistiska fördömandet och barnläkarnas strävanden sammanföll därför med reformpedagogernas. Men många uppfattade ändå detta synsätt som alltför

snävt och ansåg att det gav läkarna ett orimligt stort inflytande och redan under mellankrigstiden spreds ett perspektiv på barn och uppfostringsfrågor som mer hämtade sin näring från den allmänna psykologin än från medicinen.

Socialmedicinsk tidskrift

De bästa exemplen på att det fanns ett stort intresse för samhällsfrågor inom mellankrigstidens medicin kan återfinnas i *Socialmedicinsk tidskrift*, som började utkomma 1924. Ett genomgående tema i de första årgångarna var hur den medicinska vetenskapen skulle kunna hjälpa till med att lösa olika typer av samhällsproblem. I många fall bestod dessa inlägg av allmänna proklamationer om hur viktigt det var med vetenskapliga kunskaper om människan och samhället, men det var mindre vanligt med konkreta förslag. Man försökte övertyga både makthavarna och allmänheten att de borde lyssna mer på läkarna, men det var också vanligt att man försökte förmå läkarna att engagera sig mer i de sociala frågorna. "Läkarna måste förstå att deras tid nu är inne. Krisen behöver läkarna", skrev till exempel stockholmsläkaren Åke Berglund 1931 och i ett annat sammanhang föreslog han att man borde utbilda särskilda "läkare-sociologer", som skulle få till uppgift att sköta samhällets social-hygieniska uppgifter.⁴

År 1930 publicerade psykiatriprofessorn Viktor Wigert, som vid den tiden var den främste svenske företrädaren för mentalhälsorörelsens idéer, en artikel med titeln "Psykiatri och framtiden" där han hävdade att många av tidens sociala problem endast kunde lösas med hjälp av medicinska kunskaper. Wigert menade att den moderna psykiatri hade gjort stora framsteg när det gällde möjligheterna att förstå orsakerna till sinnessjukdomarnas uppkomst och detta berodde på att psykiatri blivit en biologisk vetenskap. Men eftersom den friska människans handlande styrs av samma biologiska lagar borde det vara möjligt att använda psykiatrins metoder även inom andra områden än det som gäller det sjuka själslivet. Wigert förordade därför "utbredningen av psykiatriens tänkesätt, av dess naturvetenskapliga metoder, till andra områden för samhällelig verksamhet, som ha att handskas med ett

Under 1900-talets första decennier kan vi till och med finna exempel på läkare som hävdade att politik i grund och botten borde vara en slags praktisk tillämpning av rönen inom människovetenskapen.

levande material". Till sin glädje kunde han konstatera att olika former av vård inom det sociala området, som sinnesslövard, alkoholistvård, lösdrivarvård och till och med fångvård hade blivit "infekterad" av biologiska idéer, som han uttryckte det med en tidstypisk metafor. "Psykiatrins biologiska idéer måste bäras ut i samhället, ut i livet till mänsklighetens tjänst", proklamerade Wigert. Det är viktigt att påpeka att Wigert skrev sin artikel i en tid när sinnessjukhusen växte mycket kraftigt, medan läkarna förfogade över mycket få metoder för att behandla eller bota de sinnessjuka. Det handlade därför mer om en önskan att ett vetenskapligt, biologiskt och medicinskt perspektiv skulle få en ökad betydelse inom olika områden av samhällslivet. De praktiska erfarenheterna inom sinnessjukvården var under mellankrigstiden knappast av den arten att de kunde ge anledning till så storslagna planer för den framtida psykiatri.⁵

Medicin och politik

Under 1900-talets första decennier kan vi till och med finna exempel på läkare som hävdade att politik i grund och botten borde vara en slags praktisk tillämpning av rönen inom människovetenskapen. Uppsala-professorn Frey Svenson höll 1905 en föreläsningsserie om "sjäslivets hygien" där han förfäktade åsikten att varje regering borde ha minst en läkare som konsultativt statsråd. Politik handlar i stor utsträckning om hur man skall hantera och ta hand om människor och eftersom läkaren är den främste företrädaren för den vetenskapliga människokunskapen så bör han ha ett givet politiskt inflytande. Den strikt deterministiskt orienterade rättspsykiatrikern Olof Kinberg hävdade med bestämdhet att kriminalpolitik inte borde vara någonting annat än en praktisk tillämpning av kunskaperna inom den moderna kriminologin och psykiatri.⁶

.....
Ett samhälle som inte fungerade beskrevs som "sjukt" och människor som störde den sociala ordningen liknades vid sjuka eller defekta organ hos en i andra avseenden frisk människa.
.....

Medicinska metaforer

Ett viktigt tecken på att en vetenskap fått en sådan ställning att den påverkar andra vetenskaper och områden som ligger utanför dess egentliga kunskapsområde är att dess terminologi sprids eller får en metaforisk användning. Samhällsvetenskapen under 1800-talet är så fylld av medicinska metaforer att man myntat ett särskilt uttryck för detta, nämligen "socialpatologi". Ett samhälle som inte fungerade beskrevs som "sjukt" och människor som störde den sociala ordningen liknades vid sjuka eller defekta organ hos en i andra avseenden frisk människa. Sociologiska klassiker som Comte och Spencer använde gärna medicinska analogier när de beskrev samhällets svaga punkter och både Virchows cellpatologi och bakteriologin fick en metaforisk användning inom samhällsvetenskapen. Bakteriologin var kanske särskilt tacksam i det här avseendet eftersom bakteriernas härjningar i människokroppen kunde beskrivas på ett sätt som nära anslöt sig till det vulgärdarwinistiska sättet att framställa förhållandet mellan människor, klasser och raser.⁷

Tre perspektiv

Hur kommer det sig nu att vi kan finna så många exempel på att läkare och företrädare för den medicinska vetenskapen under 1800-talet och början av 1900-talet engagerade sig i olika sociala och politiska frågor och att ett medicinskt tänkesätt spreds till samhällsvetenskaperna. Någon entydig förklaring till denna expansion av det medicinska perspektivet till samhällsfrågorna kan inte ges, utan i den historiska litteraturen kan vi finna åtminstone tre olika infallsvinklar på denna fråga.

Den självklara förklaringen till att en vetenskap expanderar till nya områden borde vara att det har skett en utveckling inom vetenskapen som medfört att man kan hantera nya problem. Det har också hävdats att den medicinska vetenskapens ställning

och betydelse helt och hållet berodde på nya kunskaper och en spridning av en humanitär anda i samhället. Andra har dock starkt ifrågasatt om det verkligen har funnits några vetenskapliga kunskaper bakom försöken att använda medicinska metoder för att lösa sociala problem och har istället hävdats att medicinen och läkarkåren från 1800-talets mitt utnyttjades för att utveckla en bättre form av social kontroll. De gamla institutionerna för kontroll, domstolarna och kyrkan, hade förlorat mycket av sin ställning i samhället och vetenskapen kunde erbjuda nya sociala instrument. Slutligen har vissa historiker hävdats att expansionen av den medicinska vetenskapens synsätt till nya områden berodde på att läkarna var mycket framgångsrika i sina strävanden efter en stark professionell ställning med ett stort inflytande över samhällslivet.⁸

Inget av dessa resonemang eller perspektiv kan göra anspråk på att ge hela förklaringen till att ett medicinskt synsätt fick så stor betydelse för debatten kring och försöken att lösa de sociala problemen från 1800-talets mitt och ett sekel framåt.

Efterkrigstiden

Efter andra världskriget har tilltron till möjligheterna att med biologiska eller medicinska kunskaper kunna förklara förhållanden i samhället minskat påtagligt. Detta beror på flera olika omständigheter. För det första så medförde nazismens ideologiska exploatering av vissa inslag i det tidiga 1900-talets vetenskapliga människouppfattning att många vetenskapsmän blev försiktigare med att tillämpa sina kunskaper på samhällslivet. För det andra så utvecklades psykologin som en viktig konkurrent till medicinen när det gällde att forma föreställningarna om människan. Man kanske till och med kan hävda att psykologin under de senaste decennierna har spelat samma roll som medicinen kring sekelskiftet

.....
De gamla institutionerna för kontroll, domstolarna och kyrkan, hade förlorat mycket av sin ställning i samhället och vetenskapen kunde erbjuda nya sociala instrument.
.....

när det gällt att beskriva olika typer av sociala problem. Slutligen så har samhällsvetenskaperna fått en mycket stark ställning efter andra världskriget och det finns numera fler exempel på att man försöker hantera frågor om hälsa och sjukdom med sociologiska metoder än att man försöker lösa sociala problem med medicinska metoder.

Det finns flera orsaker till att de olika vetenskaperna på det här sättet har en benägenhet att överskrida sina egna gränser och gör anspråk på att kunna hantera andra problem än deras metoder ursprungligen är utarbetade för. Många av de problem som enskilda människor eller hela samhället står inför har inte någon motsvarighet i det sätt på vilket vetenskapen är organiserad och det måste därför alltid uppkomma stora gränsområden mellan vetenskaperna. Dessutom så förefaller det som om varje tid har sin mönstervetenskap, som ansluter till allmänna tänkesätt och förhärskande ideologier kring människa och samhälle, och denna får alltid möjlighet att expandera långt utöver vad som är motiverat om man enbart ser till innehållet i vetenskapen.

REFERENSER

1. Roger Qvarsell: Brott och sjukdom: Psykiatri och visionen om ett rationellt samhälle, I framtidens tjänst: Ur folkhemmets idéhistoria, (Stockholm 1986), 131 ff och Torparen och läkaren: Några reflexioner kring vårdens idéhistoria, Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift, (1987).
2. Roger Qvarsell: Från vanart till psykopati: Om barnpsykiatriens framväxt i Sverige under mellankrigstiden, Lychnos 1985, 167 ff och 180.
3. Ivar Thorling: Nervösa tillstånd hos spädbarn, Hygienisk revy, 13 (1924).
4. Åke Berglund: Läkarens sociala uppgifter: En sociologisk studie, Socialmedicinsk tidskrift, 8 1931 och Läkarens uppgift, Svenska läkartidningen, 29, 1932, 64–69.
5. Viktor Wigert: Psykiatri och framtiden, Socialmedicinsk tidskrift, 7, 1930, 191 f.
6. Olof Kinberg: Socialläkarens uppgifter i samhället, (Stockholm 1941), 5, 157 och Lagen och de psykiskt sjuka, Andra uppl. (Stockholm 1952), 5, 14. Frey Svensson, Själslivets hygien, 2:a uppl. (Uppsala 1909), 9 ff.
7. Karl Malmsten: Sociologi och medicin inom det sociala arbetet, Socialmedicinsk tidskrift, 8, 1931, 208 ff.
8. Roger Qvarsell: Torparen och läkaren.

Vårdträdet

Åke och Anita Asplund

Ett vårdträd i bildlig bemärkelse har de senaste tjugo åren vuxit upp som en symbol för det svenska välfärdssamhället. De bärande grenarna på detta symboliska "Vårdsträd" är våra ramlagar, vårdpolicy dokument, bl a HS 90 och andra styrinstrument, t ex Dagmar-överenskommelserna. De smärre grenarna och bladverket är vårdorganisationen och vårdsystemen samt utbildning, forskning och utveckling inom medicin, omvårdnad, socialt arbete och vårdadministration. Samt inte minst de många tusen människorna i vården.

En ny bok för utbildningar, för redan verksamma samt för politiker och administratörer inom vård och social sektor.

ISBN 91-44-24311-1
Omfång 320 sidor
Ca-pris 286:- inkl moms

Studentlitteratur

Box 141, S-221 00 Lund, Sweden. Tel. 046-30 70 70

